

Драматургия санъатида ханузгача

Шекспир билан ҳеч ким тенглаша олгани йўқ. Унинг номи ёнига факат унинг ўз номинигина ёзиш мумкин...

В.Г.Белинский

I

Инсоният тарихи – алоҳида шахс ёки маълум бир миллат хоши-иродаси билан ҳисоблашмайдиган бир тарих. Ўткинчи нарсалар, тасодифий ҳодисаларни четга суриб-супуриб ташлаш – бу тарихнинг адолати эрур. Инсонийлик шон-шарафига дахлдор ҳар бир мақсад ва ҳақиқат унда сараланиб боради. Абадият талаби, боқийлик мезонларига мувофиқ келмайдиган ҳеч бир интилиш, ҳеч қандай зафар бу тарихдан ўрин тополмайди. Тарихий қисматнинг дахлсизлиги, ибратли бир томони ҳам мана шунда. Бунинг англаш ва баҳолашда тарих билан адабиёт орасида жиддий фарқлиниш йўқ. Лекин тарихга қараганда адабиётнинг имконият ва имтиёзи кенгрок. Чинакам адабиёт борлик ва йўқлик ўртасидаги бир мавжудлик. Адабиёт фанони –бакода, бакони – фанода кўрсата олса, ёмонликдан бутунлай йирок эзгулик, тубанликдан айри юксаклик бўлмаслигига инонтира билса, у – кўнгил меҳнати, сўз санъатидир. Чунки яхшиликни қадрлаш учун – ёмонлик, ёмонликка қарши курашиш учун яхшиликнинг мавжудлиги шартдир. Акс ҳолда ҳаракат сусайиб, завқ барҳам топади. Завқ эса фарқлинишдан тугилади. Фарқ йўқолса, унда йўқлик олами бошланади. Шунинг учун буюк ижодкорлар дунёнинг оқу қораси ва беомон зиддиятларига нисбатан бошқача қарашади. Санъат маслаги, энг аввало, илохий, ана ундан сўнг ҳаётий, инсоний, миллий ва замонавий маслак эрур. Даҳо ижодкорларни шу маънода пайгамбарларнинг содиқ издошлари, яъни нубувват йўлининг толмас давомчилари деса, янглиш бўлмайди. Виждон қарвонига шулар сарбонлик қилишган. Башарият ҳаётидаги энг буюқ галаба – руҳ ва тафаккур галабаси эканига одамларни шулар инонтириб қелишган.

Вильям Шекспир ҳам “черик чекмай” дунёни забт этган адабиёт қироли эди. Жаҳонда қанча халқ ва элат яшаса, Шекспир айтарли ҳаммасининг меҳр-мухаббатини қозонган. Дунёдаги бирор-бир миллий тил бўлмаса қеракки, Шекспир қахрамонлари унда гапирмаган бўлса. Қирол Лир ё Ҳамлет, Отелло ёки Клеопатрасиз қайси юрт театр сахналарини тасаввур этиш мумкин? Шекспир даҳоси – бу энг олий маданият тарозуси демак. Ўзининг батақрор гўзаллик оламида дунё санъати, маданияти ва маънавиятини бирлаштириб – марказлаштиришга эришганлардан бири ҳам буюқ Шекспир эди. Вильям Шекспир 1564 йили Англиянинг Эйвон дарёси соҳилида жойлашган Стратфорд шаҳрида тугилган. Ўзига тўқ, серфарзанд бир оиланинг у учинчи боласи эди. Отаси Жон Шекспир Стратфорд ҳокими вазифасида ҳам ишлаган. Вильям оилада яхши тарбияланган, мактабда мухаббат билан ўқиган. Ўн саккиз ёшида Анна Ҳазавей исмли қизга уйланган. Ундан бир қиз, бир ўғил кўрган. Қизнинг исми Сюзанна, ўғлиники Ҳамлет бўлиб, ўн бир ёшида вафот этган. Шекспир йигирма уч ёшида Лондонга кўчиб кетади. У ерда театр жамоасига яқинлашади. Жеймс Бербеж раҳбарлигидаги труппада фаолият кўрсатиб, кейин “Глобус” театрида ишлайди.

Тасаввур этайликки, тарих бир эврилсаю, тўрт юз йил мукаддам Англияда, хусусан, драматургнинг она диёри Страфортда яшаган халойик йигирманчи аср одамларининг Шекспирга эхтиромини кўрса, жахон ахлининг Шекспир дахоси хакидаги фикр-мулохазасини эшитса – нима бўлурди? “Бокиб бу савдо”га, албатта, улар хайрону лол котишарди. Ёзган асарлари нари турсин, Вильям Шекспир деган хоксор, захматкаш ва ўртахол бир драматург, шоир борлигини хам билмаган кимсалар (хатто кирол саройи ходимларидан бири унинг фамилияси кандай ёзилишини билмай – Шахбирт деб ёзган экан), юртдошларининг жахонга донг таратиш сабабларини каёндан тушунишсин? XVIII аср охирида Шекспир драмаларига мухаррирлик килган Жорж Стивенс ёзади: “Бизнинг Шекспир хакидаги бор-йўк билганларимиз шу: у Стратфортда тугилган, уйланган, фарзанд кўрган. Лондонга борган, марказда актёрликни эгаллаган. Пьесалар ва шеърлар ёзган. Стратфортга кайтган. Васиятнома колдирган ва ўлган”.

Шаркдаги айрим сўфий ва мутасаввифлар шон-шухратдан кочиб, ёзган асарларига исми шарифларини ёзишмаган. Шекспир эса китоб нашри билан кизикмаган. Сонетларидан бўлак хеч нима яратмаганида хам, у дунёнинг улуг шоирлари даврасидан ўрин эгалларди. Аммо сонетларни хам тириклигида чоп эттирмаган. Умуман, Шекспир шов-шувсиз, кўпчилик назаридан четроқда сокин яшаш, ижодий ишга кўпрок вақт ажратишни макбул билган. Унинг шахсиятига доир маълумотлар шунинг учун хам оздир. Драмаларининг бошка муаллифларга нисбат берилиши – Шекспирнинг хаддан зиёд камсукум ва камтаринлиги бунда хам “хисса” кўшган бўлиши эхтимолдан холимас. Ижодининг илк боскичларида Шекспир шеър, дoston, комедия, хроникалар битган. Замон, макон, жамият, давлат ва инсон муносабатларини тадрижан, яъни тарихий йўлда бадий тадқиқ қилишга у енгилмас эхтиёж сезган. Натижада “Ричард III”, “Ричард II”, “Кирол Иоан”, “Генрих IV”, “Генрих V” каби катор драмаларини яратган. Шунингдек, “Ёз кечасидаги туш”, “Венеция савдогари”, “Бунисига нима дейсиз?” деб номланган ва кўнгилга шодлик, кувноклик багишловчи комедиялар ёзган.

Шекспир хаёт ва турмуш кувончларидан кайгуга караб юрган, одам такдири, рухиятидаги зиддиятларни бутун кескинлиги, шафкатсизлиги ила ёритишга киришган ижодкор эди. “Ромео ва Жульетта”, “Юлий Цезарь” да бу тамойил дастлабки ифодасини топгандир. 1601-1608 йиллар оралигида яратилган “Хамлет”, “Отелло”, “Кирол Лир”, “Макбет”, “Антоний ва Клеопатра” трагедиялари дунё драматургиясининг мўъжизаси эди. Шекспир унча узок умр кўрмаган – эллик уч йил яшаган, холос. Хаётининг йигирма йилдан зиёдрогини ижодий меҳнат билан ўтказиб, ниҳоят “Киш эртаги”, “Цимбелин”, “Бўрон” деган асарлар хам ёзиб колдирган.

Адабиёт, аслини олганда, нафсдан кўнгулга, кўнгулдан рухга, рухдан сирга, ундан маъно ва мохиятга юксалиш демак. Бу “маком”ларнинг хар бирида талантли ёзувчи инсон шахсиятини янгилаш кўриб, янги-янги ўзгаришларда мушохада этади. Шекспир шуларнинг барига эришган. Хис-туйгу “ойна”сида одамнинг асл киёфасини кўрсатиш, нафс ва қисмат талошларини хол тилида акс эттириш Шекспир драматургиясининг энг жозибали хусусиятларидандир. Унинг баъзи қахрамонларидаги эхтирос тугёни – табиат тўфони, борлик бўронларидан қолишмайди...

Мавлоно Жалолиддин Румий бир шеърида ёзади:

Ту шахвати хешро лакаб ишк ниҳй,

Аз шахват то ишк рахи бисёр аст.

Мазмуни: Эй инсон, сен ўз вужудий орзу, нафсоний хавойу хавасларингга ишк деб ном

бермагил. Шахватдан то ишккача бўлган йўл жуда йирокдир. Инсоннинг огир хато ва адашувлари хирс ё эхтиросни мухаббатдан ажрата олмаганлиги туфайли келиб чиккан. “Антоний ва Клеопатра” кахрамонларидан бири, Марк Антонийга “Агар такдир сени Миср маликасига учраштирамаганда, дунё мўъжизаларидан бирини кўролмасдинг”, дейди. Хак гап. Жисмоний куч-кудрати ярим дунёни ларзага солишга кодир Антоний эса шахват кули эди. Клеопатра ўзини илонга чактириб ўлади. Чунки ўша илон – аёллик икболини назарга илмаган хукмронлик гурури, сиёсат хирси маликанинг ичида эди.

Антонийни йўкотгач, у буни англаб етади:

Йўк, мен подшо эмасман, бир хотинман, холос.

Ва мени ҳам олакуррок хислар, сезгилар

Ургочи бир махлук каби измига солар...

О, канийди, шу шохона тожу асони

Тангриларнинг тумшугига караб иргитсам...

Шуни олдин ўйлаб, аввалрок малика шундай карорга келганда олам гулистон бўлурди.

Клеопатра унда Миср маликаси эмас, ўзга бир аёлга айланарди...

Бу дунёнинг феъл-атвори галати. Негаки найранг ва тушуниксиз ишлари хам кўп.

Мардни гохо номардга мухтож айласа, гохо окил ё одилни жохил дастига топширади.

Башар манфаатини ифодалайдиган маданий-маънавий кашфиётларни хам баъзан бир пулга арзитмаслиги мумкин. Бу гапни тасдиқлайдиган далил бехисоб. Хўш, дунё канака борлик ўзи? Одам иштирокисиз унинг яхши-ёмонлиги, кайгу-кувончи, шафкат ва бешафкатлигини назарга келтириб бўладими? Инсон бошига ёгилган кулфат ва мусибатлар учун “дахри дун”ни коралаш Шарк шеъриятида бир “мода” даражасига олиб

чикилган. Бундай танкидни тўла қабул айлаш тўғри эмас. Кийнаса инсонни – инсон кийнайди, эзса – инсон эзади, бир-бировини азоб-укубатларга гирифтор килиш хам одамнинг ёзуги. Бас, шундок экан, нимага ха деб дунёни сўкиш, коралаш керак? Айбни хам, айбдорни хам ўз номи билан айтса бўлмайдими? Бўлади. Тахлика ва кўркувни ким енгади? Кахр. Жазо. Кийнок. Ким буларни елкалашни истайди? “Баттол” дунё эса ҳеч кимсанинг ёкасига ёпишмаган, ёпишмайди хам, ҳеч бировни зиндонга тикиб, дорга осмаган, осмайди хам. Шекспирнинг тарихий хизматларидан бири шундаки, адабиётни у умумий норозилик, предметсиз, яъни мавхум айблашлардан кутказиш учун жон куйдирган. Унинг асарларида айбга – айбдор, гунохга – гунохкор масъул. Ёмонлик учун хам, эзгулик учун хам жавобгар инсоннинг ўзидир.

II

Шекспирдан мерос ўттиз етти драмадан ўттиз тўртининг сюжети ва мазмуни ҳар турдаги бошка асар ё манбалардан олиниб, “Кирол Лир” трагедиясига Холиншед “хроникалари”га кўпрок таянилганлиги илмда айтилган.

Бундок каралганда, ушбу трагедиянинг бошланишида фожиа ё бир кулфат нафаси сезилмайди. Картайган кирол елкасидан “давлат юкини” “ёш, навкирон елкаларга” оширмак учун мол-мулкни уч кизига бўлиб беради. Сарой ахли йигинида у ёлғиз бир нарсани билмок истайди:

Хулласки, кизларим, айтинг, бугун сизни деб

Давлат билан салтанатдан кечар эканмиз,

Ким ортирок ардоқлайди, севади бизни?

Сизда канча баланд бўлса меҳру окибат

Бизда шунча юксак бўлур химмат, саховат...

Гапни тўнгич киз Гонерилья бошлаб, булбули гўёдай сайрашга тушади:
Отажоним, меҳрим нечук баён айлайин?
Ардоқлисиз кўзим нури, эрку нафасдан.
Кимматлисиз жаҳоннинг бор бойликларидан,
Хаёт, номус, саломатлик, хусну хавасдан...
Бу чечанлик замирида манфаат ва риё яширинганини Лир жаноблари фахмлолмайди.
Кизга катта мулк инъом этади. Ўртанчи киз – Регана эса сўзни мухтасар килади:
Опам билан бирдек бизнинг табиатимиз,
Кийматимиз айни. Менинг айтар сўзимни
Опам айтиб бўлди, айтди мухаббатимни...
Регана ҳам опасиникидан кам бўлмаган хиссага эришади. Навбат кичик киз
Карделияники. У жим. Отасининг “Сен нима дейсан, кизалогим?” деган саволига “Хеч
нарсаси, шохим”, дея жавоб беради. Хушомад, сунъий лутфу назокатларга ўрганиб,
кўникиб кетган кирол бу “совуққонлик”ни қабул қилолмайди. Тийнати топ-тоза
фарзандини, хуллас, хе йўк, бе йўк ок килади.
Бийрон тиллар бирданига танглайга ёпишади-колади. Хамма сукутга чўмади. Лекин Кент
деган бир зотнинг овозидан жимлик бузилади. Кент – саройдаги яққою ягона бамаъни,
хакгўй мулозим. Фожиани олдиндан пайкайди. Киролни у инсофга чакиради:
Ўзингни бос, газабингни жиловла, шохим,
Тошу тахтинг берма. Бошим гаров кўяман,
Кенжа кизинг мухаббати сенга зиёда,
Камсукумлик – каммеҳрлик дегани эмас...
Аллақачон тўғри сўзга тоқати қолмаган шох Кентни ҳам юртдан бадарга килади:
Муқофотим, сенга беш кун мухлат бераман,
Тайёргарлик кўриб, олис сафарга отлан...
Шундай қилиб, Англия қиролига бирин-бирин қора қунлар юзлаша бошлайди.
Мамлакатдаги умумий аҳвол ва аянч вазиятга саройдаги нуфузли амалдор, катта ўйинчи
Глостер таъриф бериб дейди: “...Мухаббат сўниб, дўстлик соврилиб, ога-инилар
бир-бирлари билан қир-пичок бўлишади. Шаҳарда исён, қишлоқларда галаён,
саройларда хиёнат авж олиб, ўғиллар, оталардан юз ўгиради... Кирол билан боғлиқ
можарони олиб қаранг – ота кизига муҳолиф. Қаҳру-газаб, сотқинлик, ҳалокатли
ур-сурлар энди қабргача бизга хамроҳ бўлади...”
Шаҳаншоҳ булардан беҳабар – гафлатда. Фақат унга мақбул, қаҳр-газаб кўзгамайдиган
воқеа-ҳодисалардан хабар берилади. Кўпчилик бир-бирини алдаб-аврайди, айни пайтда
сарой маъмурлари бирлашиб битта одамни – Киролни алдашади. Юқоридаги гапларнинг
бир учини Глостер Лирга етказиши мумкин. Йўк, у мик этмайди. Хамтовоклари қатори
подшоҳнинг тизгинсиз қаҳр-газабидан қўрқади.
Ҳокимият борқи, менда қудрат, иқтидор,
Оғизларни муҳрлашга етади қурбим...
Лирнинг бош ақидаси, асосий амали шу. Салтанатни у доимо худди шу тарзда бошқарган.
Ва сўнгги нафасгача қудрат, иқтидор менда қолади, деб ўйлаган. Уни, аввало, киз ва
қувлар доводиратади. Ёлгон хурмат-эҳтиром деворлари шунда қулаб, меҳру оқибат
“парда”лари чок-чоқидан сўқилиб, - йиртилиб кетади. Алданиш Кирол Лирнинг
ғирбонига ёпишади. Тошу тахт, шону шуҳрат, иззату иқромга ноил айлаган қисмат –
қанча баланд қўтарган бўлса, уни ўшанча ерга уради. Қанча сийлаган бўлса, ундан-да
ортиқ таҳқирлайди.

Мамлакатни огзига каратган, халку халойикни сўзсиз-садосиз бўйин эгишга мажбурлаб келган хокими мутлак тахтидан четлашгач, масхарабози таъбири билан айтганда, “ракамсиз нул”га менгзаб колади. Хийла ва хиёнат кекса киролни кулфат ўпкониға иргитади. Шундай жазога у лойик эди. Давлат тепасида экан, икки оёкли шайтон киму – одам ким, манманлик, худкомлик огуси нимаю - химмат ва виждон кимёси нима – булар хусусида Лир бош котирмаганди. Унингча, подшоҳлик давр-даврони кандок улугвор бошланса, охиригача шундок давом топиши лозим эди. Ёши саксонга борганда рухида бир бўрон галаён солмагунча, хакикатни англай олмаслигини, садокат дегани – садокатсизлик, куч-кувват дегани – ожизлик, нотавонлик бўлиб чиқишини у хаёлга ҳам йўлатмаган. Махрумийат алами Лирни фикр кенглигига олиб чиқади – “тахт бебако, дунё бевафо”лигини англайди. Оддий одамлар турмушини билгач, кўзи кўр, кулоги кар бир холатда яшаб, умри хатолик, адашув ичида ўтганлигига хаёт уни икрор қилади. Кечикиб, кутилмаган зарбаларга йўликиб – акл-хушни бой бериб бўлса хамки, Лир дунёнинг аччиқ хакикатларини, хусусан, давлат ишларида одамийлик, меҳр-садокат хомхаёлдан унча фаркланмаслигини англашга муваффақ бўлади. Кирил Лир шу жихатдан кўнгилга якин, ачинишга лойик қахрамон. Мустабидлик уни халокат гирдобига иткитганда, одамийлик, асл одамлар кўмаги уни хаётга қайтарди. У ҳеч бўлмаса Кент ва Корделияни қадрлай билганида, азоб оловига эҳтимол бунчалиқ ковилмасди. Била-кўра қабохатга унинг йўл бериши ҳам ажабланарли. Ахир, салтанатга харом ва харомзодаларни яқинлатиб бўладими?

Шекспир давлат, хокимиятдаги ботиний зиддият, кўзга ташланмас талашувларни тасвирлаганда, акл бовар этавермайдиган ходиса ва тақдирларни китобхон муҳокамасига ташлайди. Масалан, “Кирил Лир”даги Эдмундни эслайлик. У – Глостернинг хароми ўгли. Жисму жонида шумлик, ифлослик қайнайдиган шу нобакор ҳам отасининг қапталида – сарой хизматчиси. Маккорлик ила калтабин Глостерни ўзига у огдириб олади. Халол, мард, тадбиркор ўгил Эдгардани отадан ажратиб, ота дилида душманлик ўтини ёқади. Глостер эса “айшу ишрат”дан тугилган болани конуний ўглидан кўпроқ суяди. Маълум бир муддат содик фарзанд ролини бажаргач, Эдмунднинг асл киёфаси очилади. У Яго, Ричард III, Макбет қавмидан – ашаддий шухратпараст, худбин. Максад йўлида хар бир нарсани мижду қокмай қурбон айлайди. Эдмунд аввал ақаси Эдгарга тухмат қилиб, унинг қувилишига эришади. Сўнгра мартабада баландга қикиш учун отаси Глостерни дарбадар Лирга хайрихоҳликда қоралаб, иққала кўзини ҳам ўйиб олинишига кўмақлашади. Асирликдаги Лир ва Корделияни ўлимга жўнатади.

Унинг “Харомзодаларни ўзинг қўллағил, Худо!” деган илтижоси ижобат бўлгандай, Лирнинг икки қизини ҳам бошини гангитиб, опа-сингил орасидаги рақобатни душманликка айлантиради. Эдмундни деб Гонерилья бева синглиси Реганани захарлайди. Эрига хиёнати қош бўлгач, Гонерилья ҳам ўзини ўлдиради. Булар дахшат ва кўркинч эмасми?

Кирил Лирнинг тақдири оила ва фарзанд, давлат ва шахс, амал ва ахлоқ, нафс ва виждон сингари ўнлаб масалалар хусусида тўхтовсиз мулохаза-мушоҳада юрийтишга кенг имкон беради. Бадиий асарнинг боқийлиги ҳам шунда.

III

Кирк ёшга яқинлашганда Шекспир ижодиётида фожиавийлик пафоси устунлик қила бошлайди. Кўпчилик эътироф этганидек, “Хамлет” Шекспир адабий меросининг чўққиси. Бу юксалиқни ишғол айлай олган иккинчи бир асарни дунё адабиёти ханузгача

билмайди. Эхтимол шу боисдан хам энг тилга тушган, энг кўп ўкиб-ўрганилган ва карама-карши фикр-мулохазалар “бозор”ини энг кўп кизитган китоб хам “Хамлет”дир. “Хамлет”ни Шекспир ўттиз етти ёшида яратган. Демак, у - ижодий куч тўлиб-тошган, фикр-карашлар тиниклашиб-теранлашган, рухоният хадди аълосига кўтарилган бир фаслнинг махсули.

“Хамлет” 1601 йилда сахнага кўйилади. 1603 йили нашр килинган. Орадан бир йил ўтгач, кайта босилади. Бу нашрдаги матн жиддий ўзгартирилган ва кенгайтирилган эди. Улкан шекспиршунос А.Аникистнинг ёзишича, айнан иккинчи нашрда асарнинг фалсафий мохияти чуқурлаштирилиб, Хамлетнинг мутафаккир сифатидаги кифоиси бутун мураккабликлари билан ёритиб берилган.

Хамлетнинг “шахсий варака”сида дунё фарзанди, жохон кахрамони деб битилган. Унинг рухи оламини тўлдиришга кодир. Хамлетга кўшилиб унсиз фарёд чеккан кишини эъзозлаш лозим. Демак, Хамлетни тушунадиган, дунёга файласуф, мутафаккир кўзи билан карайдиган битта шахс ортган. Хамлетдан кўп нарса ўрганса бўлади. Масалан, шоирлик ва файласуфликни, мутафаккирлик ва хакпарастликни, тўгрилик ва азоб-укубатга тахаммулни, бурчга садокат ва мурасасизликни. Айтаверса, булар бисёрдир.

Хамлет фазилатга бой, хислатга кон Шахс бўлмаганида, жохон минтакаларида яшай олмас ва инсонлик шарафи, диёнат матлаби учун то хануз курашолмасди. Хамлет калбидаги ёлкин Прометей оловидан ёруг ва хароратлирок. У ботинни нурлантиради, инсонда ўзига ишонч хиссини кучайтиради. Аланга ичида куймасликни, “мени писта пўчогига жойланг, ўшанда хам ўзимни сарвари коинот деб хис киламан”, дея олиш сир-асрорини ўргатади. Хамлет шахсияти оркали ўзини англашга жаҳд этган кишида ахлокий заифлик, рухий ногиронлик, аклий махдудлик билан видолашувдан ўзга чора колмайди. Чунки у ўзни тахлил килиш “тажриба”сини ўргатади. Хамлет – давлат одами. Хамлет – оила посбони; жамият гамхўри. Хамлет – шараф ва номус касоскори. Хамлет – таназзулга гирифтор бир салтанат келажаги. У – ошик, содик ва фидоий. Оламини кучокка сигдириб бўлмагани сингари, Хамлет табиатини тўла-тўқис кашф айлаш имконсиз. Бирок сиртдан каралса, Хамлетни билишдан осони йўк: хиёнатдан какшаган бир валиахд. Амакининг кўли кон, она жиноятга шерик... Онг ва идроки унинг котилликни аниклаш билан банд. Бирок ишончли бандани топиш амри махол. Ўз ёгига ўзи коврилавериб умидсизликка тушгач, ўлим – нажот, сукут – фарогат деган карор ила нихоят...

Кўполрок равишда белгиланганда, булар Шекспир тасвирлаган фожианинг “пўчоги”. Магизни пўчогдан, ботинни зохирдан айириш эса ўкувчига хавола. “Хамлет” матнида фикр, мазмун бир “катлам”ни ташкил этса, рух, туйгу, кайгу, мохият бир неча катламда аксини топган. Булардан хар бирининг ранг, оханг, сир, хакикат, ўзаро бирикиш ва таъсир йўлларини беҳато аниклаш ва англаш – дарё сувини ариқка сигдиришни кўзлашдай бир гап. “Хамлет”нинг такрорланмаслиги балки шундадир.

Асар гоёси – бу! Кўзланган максад – мана бу! Илгари сурилмокчи бўлган сарбон туйгу, бош хакикат ана бундай! Шекспирда бу хил муддао йўк. Бир рангда камида у тўрт-беш рангни уйгунлаштирган, бир охангда оз деганда, ўндан ортик нола ва садо аксини берган. Биров корани тезрок кўради, бошкаси кизил ёки яшилни. Кимнингдир эшитгани фиғону нола, кимдир абадият симфониясини тинглайди... Хамлет образи хусусида сўзлаганда масаланинг ана шу томони билан хисоблашиш шарт.

Накл килинишича, парилар емак емас, хид билан яшашар экан. Бутун умри мобайнида уларнинг иши ёлгиз хаёл суриш бўларкан. Чунки парилар хаёлдан яратилган эмиш. Шу боис пари зоти хакикатни хушламас – хаёлдан яйрашаркан. Севгиси хам хаёл экан. Кўрkokлар хам париларга якин бўлиб, курашдан, жасоратдан эмас, улар тўгрисидаги чиройли, оромбахш хикоятлардан завкланишармиш. Бундайларнинг журъат йўли орзу, жангу жадал майдони хаёлдан нари ўтмасмиш. Шайх Фаридиддин Аттор:

Чи доне ту ки мардон дард чи доранд,

Вале донанд дард онхоки марданд,

Яъни, мардлар дарди, кандай дардлигини сен каёндан билурсен. Аммо кимларки дардни англаса, ўшалар мард, дейди. Хамлет хаёлда хам, дардда хам мард. Хамлет образини мабодо шарклик бир ижодкор яратганда эди, хол ва фазилатларни албатта, тасаввуфга боглаб ёритиш зарурияти тугиларди. Шарклик ориф ва дарвишларга Хамлет шу кадар рухдош. “Мен жон деб сизга бирор нима берардим, лекин ҳеч вакойим йўк – жонимдан ўзга, жонимдан ўзга, жонимдан ўзга...”. Унинг бу сўзларини тарки дунё туйгусига сохиб хар бир киши тез тушунади. Таркни хам тарк айлаган факир ё дарвиш эса яна хам осон англайди.

Тасаввуф ва Гарб дунёси, тасаввуфнинг гарб маданияти, адабиёт ва санъатига таъсири мавзуи бизда деярли ўрганилмаган. Холбуки, XII асрлардаёқ гарбликлар тасаввуф таълимотига эътибор каратиб, мутасаввиф олим ва ижодкорларнинг айрим асарларини ўкиб, ўзлаштиришга киришган. Маълумки, тасаввуф маданияти ва тафаккури Ислom маданияти ва тушунчасининг ажралмас бир кисми. Бирор бир шайхга хох мансуб бўлсин, хох мансуб бўлмасин, бу бой ва бекиёс ирфон хазинасидан хар бир мусулмон фойдалана олган ва талаб даражасида буни лозим деб билган. Зеро, “Тасаввуф йўли акл, курук мантик, далил ва исбот йўли эмас – кашф ва виждон йўли эрур... Тасаввуф йўлига кириш ва бир тарикат шайхига интисоб этиш Ислomда на фарз, на вожиб ва на суннатдир, мусоит шартларга кўра бир фазилат ва камол холи эди” (Ибн Халдун).

Тасаввуф рухи ва латофати шу боисдан хам гарб зиёлиларини мафтун айлай олганди.

Тасаввуфнинг асосий хусусиятлари нима, сўфийлик бўстонида бахрамандлик учун, аввало, нималарга диккат килиш зарур – бундай саволлар гарб тадқиқотчиларини ханузгача жавоб топишга чорлаб келади. Улардан бири ёзади: “Тасаввуфнинг нима эканлигини аслда очик-ойдин таърифлаб бўлмайди. Чунки уни факат сўфийлик тарбияси ва тажрибаси доирасида англаш мумкиндир.

Нима тасаввуф эмас? Мана шу хакида гапириш ўнгай: у афсона аралаш бир хикмат, Ислomнинг ботиний бир жихати, диний бир тизим эмас; арабларнинг яширин бир тарикати, сеҳр, мистизм ёки анъана деб хам бўлмайди уни. Аммо булрдан хар бирида тасаввуфнинг уруглари бор. Чунки тасаввуф яхлит бир таълимот, махсус бир замон ва маконга хос харакат хам эмас. У – шаклсиз харакат. Сўфизм рухдаги уйғониш жараёнларини бошлайдиган ўзига хос асосдир. Айтиш мумкинки, тасаввуф инсон фарзандининг маънавий-рухий уйғоклигини таргиб ва ташвиқ этувчи комиллик муждасидир” (“Юнг психологияси ва сўфизм”, Истанбул, 1997, 23-24-бет). Чиндан хам тасаввуф маънавий-рухий бедорлик ва комиллик муждасидирки, гарбнинг Данте, Гёте, Толстой сингари дахо санъаткорлари уни кўнгул оркали кабул килиб, рухоний юксалишга хизмат эттиришган. Тасаввуф ва Шекспир ижодиёти мавзуи ниҳоятда кизикарли. Буни ўрганиш Шарк ва Шекспир деган сарлавха билан бошланиши керак. Шунда тахминларга унча ўрин колмайди.

Шекспир бадий ижод билан шугулланаётган пайтларда гарб олами Шаркнинг машхур

аллома ва файласуфлари каторида сўфий ва мутасаввифларининг фаолиятдан ҳам яхши хабардор эди. Масалан, Мишель Монтен билан Имом Газзолий шахси ва ижодиёти хакида бемалол сухбатлашиш мумкин эди. Муҳиддин Ибн Арабий мероси яна ҳам баланд хавас ила ўрганилар, хусусан, комил инсон тушунчасига иштиёк ортиб борарди. Илм-фан ва санъат оркали инсонни камолга етказиш гоёсига маҳкам ёпишган Гарб Фаридиддин Аттор, Мавлоно Румий асарлари таъсирида Ишк ва ирфон тўғрисида ҳам ўйлай бошлаганди. Зеро, гарбликларнинг нафсга караш, нафсни таниши тамомила ўзгача эди. Яъни нафс куч-қувват, хузур-халоват манбаи, шахсий зафар ва муваффакият гарови саналарди.

Хамлет эса инсон ёмон хулк-атвор, тубан хис-туйгулар кули экан, демак, у нафс кули, нафсоний ва шахвоний хирслар малайи, деган тушунчага таянарди. Бир ўринда у “Дарвеш ўзи орзу қилган роҳатига етади”, дейди. Орзу айлаган роҳат-фарогатга Хамлет гарчи эришмаган бўлса-да, моддий дунёнинг конли, қайгули ходисотлари, тахтпарстлик жиноят ва хиёнатлари, бир-биридан жирканч макр ва оқибатсизликлар уни ҳақ йўли, ҳақиқат ишқидан четлаштира олмаганди. У гарбнинг дорсиз Мансури Халложи эди... “Бидъатлардан баланд туриш лозим. Тангри таолонинг иродаси бўлмаса, хаттоки чумчук ҳам йикилиб тушмайди”. Хамлетнинг ушбу гапларини чуқурроқ ўйлаган киши қонида хукмдорлик туйғуси жўшган шахзода деб эмас, уни чин маънодаги таваққулчи, вақтнинг кескир қилчидан чўчимайдиган даниялик бир дарвеш деб ўйлайди. Накл этилишича, бир дарвеш ўлим фурсати етганини сезгач, кўзларини очиб қулибди. Ёнидагилар хайрон қолиб, бунинг сабабини сўрашганда, у: “Нима учун қулмайин, дунё, шайтон ва нафсдан ажралиш замони яқинлашди...” деган экан. Навкиронлигига қарамай Хамлетда ҳам шундай майл кучли эди. Ёшига номуносиб бир равишда у тафаккурда илдамлаб, фаҳм-фаросати жуда эрта нурланиб кетганди. Одамлар онгидаги зулмат ва жаҳолат қоронғулигидан қийналиб, бўғилиши унинг сийрат ойдинлигидандир. Ўзгаларда йўқ ва ўзида бор нарса шу боисдан уни азобга солади. Ўзи бошқача бўлолмаганидек, ўзгаларни ўзгартириш осон эмаслигини тан олгиси келмайди.

Дарвеш кўрганини айтади, авом эшитганини – бу фикрнинг Хамлетга бевосита алоқадор жихати шундаки, у ҳам қалб кўзи ила кўргани, кўриб мушоҳада қилган нарса ва ходисалардан сўзлайди. Ҳақиқатни билиш ва одам танишда чин дарвеш хато қилмаганидек, Хамлет ҳам бунда адашмайди. Кўрган, таниган, билганлари орасида асл ва самимий инсон ўларок у биргина Хорациони тан олади:

“Сен – бутун бир одамдирсан, яхлит бир инсон”,
дейди унга.

Омадсиз, бахтсиз қимсалар дили одатда нафрат, қазаб ва аламга тўлиб-тошиб ётади. Мавриди келса, келмаса, бировларга нафрат сочиб, алам азобидан қутилмоқ бўлади. Шунга яқин ҳолат Хамлетда ҳам бордай туюлади. Агар қотил амаки ақасини ўлдириб, тахтни эгаллаб, янғасига уйланмаганда Хамлетнинг мавқеи ҳам, аҳвол-руҳияси ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкинмиди?

Клавдий ўрнида Хамлет ўтирганда салтанат тарбияли, маърифатли бир Шахс тасарруфига ўтарди. Шундай дейишга асос берадиган далиллар эса бир талай. Хамлет – нафсшунос, яъни нафсни жиловлаб, руҳий ва фикрий ҳаёт завқига толиб бир зот. Бизнинг Бобур Мирзо “Нафс тавсанини ром қил ўзунга” деса, Хамлет “Ўз нафсидан устун турган дунёда қим бор?” дейди. Бу – “нафс тавсани”ни жиловлай билган қимсани топмадим, дегани эди.

Тоғу тахт, салтанатга эришиш йўли, қўп ҳолларда макр ва хийла, гирромлик ва қабоҳат

йўлидир. Хасад ва адоват бунда зудлик ила химмат ва садокат “тўни”га бурканса, ёлгон ва кўркув мардлик, жасорат киёфасида майдонга чиккан. Аслида эса бунака вазиятларда хукмдор – амалдорларига, мансаб ва мартаба эгалари – хокону султонларига ишонишмаган. Фитна шундан алангаланган, бири – иккинчисидан конли ва кўркинчли фожиалар тахт, амал хирсининг хосили эди. Шаркда ҳам, Гарбда ҳам шундок бўлган. Хукмдорлик иддаоси ила ота – болага, бола – отага, ога-ини - кариндошга, ини ва кариндош – огага килич кўтариб, кон тўкканки, бу ходисанинг совук сиёки дунёнинг хамма жойида айтарли бир хилдир. Ёвузлик ва берахмлик шу сабабдан у ёки бу давлат тарихининг ажралмас узвига айланиб колган. Хамлетга нечоглик огир эди: тириклар жим, тириклар жиноятни хаспўшлаш, яшириш билан овора. Отасининг арвохи эса тинчитмайди уни... Кимдан у касд олади – амакиси ва онасиданми? Хасрат ва кулфатини кимга изхор этади? Полоний ва гумашталаригами? Ўз оловида ўзи ёнади. Ўзи айтиб, у ўзи инграйди. Калби “Касос!” дейди. Журъат етишмайди. Журъатсизлик, сусткашлик учун яна ўзини-ўзи айблаиди. Ўзига ўзи маломатгўйлик килади:

О, касос – интиком!

Гапнинг пўскаллеси шуки, эшшакман, эшшак!

Ахир кимман, ўлдирилган отанинг ўгли,
Дўзах, само интикомга чорлаб турса-ю,
Мен бу ёқда фохишадек кўз ёши тўксам.

Ва каргасам бир чўрию чувринди каби!

Туф-ей, лаънат! Уйгон, менинг идроким, уйгон!

Хуллас, Хамлет харакатга тушади. Аммо хакикатни охиригача билмок учун “маданий” бир тадбир ташкил этади:

Актёрлар амакимнинг кўзи ўнгида

Отам катли сахнасини этсинлар ижро.

Ўзим ундан кўз узмайман. Кўраман, кани,
Кандай таъсир этар? Унда ўзим биламан,
Не килишим лозим бўлса, кейин киламан...

Хаммаси шахзода айтган ва талаб килгандай бўлади: сахнадаги ижро ҳам, амакининг ахволи ҳам унга интикомдан ўзга чора йўклигини тўла-тўкис тасдиқлайди. Бунда Шекспирнинг трагедия ичида трагедия яратиш, бир трагедия доирасида гўё ўзга бир мустакил фожиани “сахналаштриш” махоратига койил дейиш керак.

Асарнинг илк сахнасида онаси билан сухбатлашаркан, Хамлетга у:

Качонгача мархум отанг изини излаб,
Тупроқларга кўз тикасан маъюс, гирёна.

Бу азалнинг буйругидир: тириклик ўлар,
Фонийликдан бокийликка равона бўлар,

дейди. Бундок каралганда, тўгри фикр. Буни шахзода “Ха, азалнинг буйруги шу” дея гўё эътироф килгандай бўлса-да, яна шундай гапни хам айтади:

Менинг гамим бегонадир бўёкка, илло,

Мана мен, деб ўртага хам тушмагай асло...

Демак, “мана мен, деб” юз кўрсатмас жиноятни очиш, аникроги, уни фош кила билишига шахзода аввалданок ишонган.

V

Оллох таоло акл деса – акл, хотира деса – хотира, мушохада деса – мушохада –

хамма-хаммасини Хамлетга кўшқўллаб берган. Офелия айтмоқчи: у - аъён, у - аскар, у – олим:

Давлат, салтанатнинг умид гули эди ул,

Назокату нафосатнинг тимсоли эди.

Ана шу малакни Хамлет севган. Мухаббат одамни не-не кийинчилик, не-не азоб-укубат гирдобидан кутказмайди дейсиз? Хамлет эса...

Хеч эсимдан чикмайди: атокли ва оташин шоир Хамид Олимжоннинг Офелия ўлимига багишланган шеърини биринчи марта ўқиганимда юракка шундок бир парча олов ёпишгандай бўлган. Мана бундай сатрлар қандай яралади – сўз билан изохлаш душвор: Фойда йўқдир, гўзал, золим фалакдан

Канча дод килсанг – у канча шикоят,

Канча ёлворсангу канча тўксанг ёш,

Барибир, аламга бўлмас ниҳоят.

Канча маъсум бўлсанг, канча вафодор,

“Кордай ок бўлсанг-у муз қадар тоза”,

Хеч замон қор этмас, шум фалак бадқор,

Ўқилур севгинга қора жаноза...

Жавоб бериб кўр-чи, номард табиат,

Бунчалар гўзални нечун яратдинг?!

Ўзинг гунохқорсан, осийсан беҳад,

Нечун яратдинг-у ўтларга отдинг?

Шеър бир гўзалга эмас, умуман, гўзалликка битилган марсияга ўхшарди. Шоирнинг фалак ва табиатга хитоблари жудоликнинг беҳад қайғули эканини таъкидларди. Аммо ростини айтсам, “Шубха оташида ёнар тафаккур”, “Занжирдадир севги, кафасдадир жон”, “Севгувчи йигитни солмишдир йўлга, Тунда эртак айтган бир мудхиш арвоҳ” сингари гаплар замиридаги хасратни мен англай олмасдим. Биринчидан, “Хамлет”ни хали ўқимаган бўлсам, иккинчидан, Хамлет ва Офелиянинг фожиаси ҳам Лайли ва Мажнун, Фарход ва Ширинниқига монанд бир фожа бўлиши керак, деб ўйлаганман. “Хамлет”ни кейин ўқидим. Бу –тамомила ўзга бир асар, бошқа бир дунё, англашга қучим хали ожиз бир фожа эди. Аммо Хамлетдан ажралиб, энди йироклашиб бўлмаслигига аклим етарди.

Хамлет ролини сахнада ижро этган хориж актёрларидан бири “Таассурот – бу пьеса”, дейди. Ўқувчи ва томошабин у ёки бу асарни ўқиганда ё сахнада кўрганда шахсий таассурот асосида ўз мустақил бир “асари”ни яратолмаса – на шеър, на драма, на насрий китоб – хеч нарсани у ўртача микёсда ҳам хис этолмайди. Таассурот тилга кириб, шакл ахтаргандачи? Зўр китобнинг – зўрлиги, бўш ва хомхатала ижод намунасининг яроксизлиги ўз-ўзидан билиниб қолади. Чунки “эстетик туйғу” дейилган хис-туйғу сийратга ташқаридан олиб қирилмайди – рух ва кўнгилда бори ҳаракатлантирилади. Худди шу учун малакали адабиётшунос олим, ёзувчига нисбатан баъзан оддий китобхон бадий асарни нозик хис қилиб, пухтарок англайди. Ушбу фикрга ёркин бир далил “Хамлет”дир. Бу трагедияни тарихчи, адабиётшунос, диншунос, файласуф, психолог, хуллас, жуда кўп фан соҳаси вакиллари тадқиқ ва таҳлил қилишган. Хамлетга берилган таъриф-тавсифлар жамланса, “Хамлет ўзи ким?” деган саволга жавоб беролмай қоласиз. Бири Хамлет – жасур шахзода, олим, мутафаккир деса, бошқа бири Хамлет –

бадбин ва хаёлпараст дейди. Яна бировлар тасавурида Хамлет худбин, катъиятсиз; норози ва нотавонлар пешвоси киёфасида кўринади. Уильсон Нойт деган бир олимга кўра, Клавдий “соғлом маънавий хаёт” сохиби, ҳам ўзига, ҳам атрофидагаларига ишонадиган, фаолиятда эркин, яратувчи хукмдор – “буюк бир инсон”. Хамлет дунёдаги кора кучларнинг тимсоли. Макбет сингари Хамлет ҳам “ёвузлик гоёси ва ўлимнинг куч-кудратини ифодаловчи қахрамон”. Албатта, бунақа гап-сўзлар танқидга ҳам арзимаёди. Хамлет номики, ёвузлик гоёси ва ўлим билан боғланса, эзгулик ва ҳақиқат хусусида ўйлашга ҳожат қолмайди.

Канчадан-канча шоир, олим, адиб ва актёр “Хамлет – бу мен...”, “Хамлет – бу биз...”, “Хамлетнинг фожиаси – бизнинг фожиамиз...” дейишган. Анатолий Франс хаёлан Хамлетга мурожаат қилиб, “Шахзодам, Сиз барча аср, барча мамлакатларга мансубсиз. Уч аср мобайнида Сиз зарра қадар қариганингиз йўқ. Сизнинг қалбингиз бизники билан тенгдош...”, дейди. Хамлетни тушуниш – унинг идрок оловида ёниш, ўз “мен”ингда Хамлетга бир холдошлик борлигига чиппа-чин инонмоқдир. Хамлет инсондаги онг ости туйғуларни ўйготиб юборадиган, виждон ҳали ўлмаган, руҳ қучи ҳали сўнмаган бўлса, қимлигини ҳар нечук сenga танитадиган Шахс.

“Хамлет”ни қайта-қайта ўқигандан сўнг шунга мен амин бўлганманки, ҳассос ва жафоқаш шахзода “анъанавий” ахлоқчиликка ҳам, яқрағ фикр-мулоҳазага ҳам қарши.

Атрофдагиларга муҳим ва аҳамиятли ҳисобланган нарсалардан аксарияти унга бачкана ва аҳамиятсиз; сарой муҳитидаги ҳар бир турланиш ва тусланиш, ҳар бир маккорлик ва мунофиқлик унинг онгида азоб, идрокида изтироб кўзгаётиди. Шу учун ҳам фикр ва мушоҳадада Хамлет фаолдир.

Бир қатор олим ва тадқиқотчилар ўша давр ҳаётининг бўғик, тубан ва даҳшатли томонлари – соткинлик, биродарқушлик, амалпарастлик; халқ ўртасидаги алоқаларнинг бузилиб кетиши Хамлетнинг дунёдан совишига сабаб бўлганини айтишган. Умуман олганда, бу гапни маъқуллаш мумкин. Хамлет дунёқараши ва характериға теранроқ нигоҳ ташланса, охириги нафасиғача у ҳаётдан юз бурмаганлиги, аксинча, ҳаётни булгаган, унинг табиий, муқаддас ҳақиқатларини оёкости қилганлардан безганлиги маълум бўлади. Ҳаёт ярамас, ҳаёт доғули деган ақида йўқ Хамлетда. Асосий максоди, сўнгсиз ҳасарати унинг ҳаётни, жамият ва муҳитни инсон қавми жавр-жафолари – хору зорлик, адолатсизлик, жиноятқорлик, гуноҳқорлик ва ҳайвонликдан ҳар қалай тозалаш. Инсон киёфасидаги шайтонларга қарши Хамлет ўзича жангга қиришади. Ҳиссиёт, эҳтирос, қазаб “лашқари”ни бу жангда олдинга чиқариш ёки тушқунликка берилиш ганим фойдасиға хизмат қилишини у ҳисобга олмайди. Инсоф билан айтганда, Хамлетнинг буюклиги исёнқорлигида эди. Ганимлар ҳам қўл қовуштириб ўтирмасдан, энг аввало, шу исён ўтини ўчиришга интилишади.

Ирода дейилганда, дарвишлар Ҳақ ва ҳақиқатни излаш дарди ила қалбнинг ҳаракат бошлаши ва бундан ҳеч толиқмасликни назарда тутишган. Ибн Ҳалдуннинг таърифлашича, “Ирода – ҳар қандай кўрқувни ҳасдай қуйдириб ташловчи қалбдаги ёнишдир”. Хамлет қалбида айнан шундай олов гурилларди...

VI

Хамлет – беҳад мураккаб, зиддиятли Шахс. Унинг ақл ва фикр ҳаётини яхшироқ билай десангиз, туйғу, кечинма ва ҳолатларини назардан қочирасиз. Қўнғил аҳолини бундок қузатмоқ бўлсангиз, руҳидаги эврилиш, мистик мушоҳадасидаги сирни илғолмай қоласиз. Хамлет туйғу, эҳтирос, ҳаёл қишисидай кўринса-да, у тадқиқчи, реалист, ростгўй.

Офелиянинг “Захарсиз, шахзодам, заққумсиз”, деган таънаси асосли – Хамлетнинг тили аччиқ. Сўзлари қиличдай кескир. Унинг фикр-туйғуларини ифодалаш тарзидан чўчиган таджикотчилар ҳам бўлган. “Хозир ҳалол киши дегани ўн мингдан биттаси бўлади” дейди у. Юз мингга – ўн, миллионга – юзта ҳалол ва диёнатли киши тўғри келса, бундай жамиятнинг жаҳаннамдан нима фарқи бор?

Бошқаларни яхши билиши учун инсон, аввало, ўзини билмоғи зарур, деган тушунча бизда кенг тарқалган. Бу эса айни пайтда ўзингда ўзгаларни кўриш дегани. Хамлетда бунинг тесқариси. Унингча, “бировни яхши билдингми, бас, ўзингни ҳам яхши биласан”. Бу “тажриба”дан қайсиси ўнгай ва афзал? Бизнингча, иккинчиси. Негаки, бошқалар билан боғланиш, ўзни қиёслаш, кўпчиликка ҳос фазилат ёки ахлоқий иллатларнинг “манба”сини аниқлаш кейингисида бир мунча осон кўчади. Чунинчи: “У ким?” деган савол айни пайтда “Мен кимман?” деган саволни унутмасликни ҳам талаб этади.

Озрик исмли бир кимса ҳақида Хамлетнинг гапини эшитинг: “У эҳтимолки, онасининг кўкрагини ҳам ҳушомадлар билан оғзига олгандир. Хозирги хотинмижозларнинг ҳаммаси ҳам шунақа. Улар юриш-туриш, одоб-назоқатнинг факат ташки томонларини эгаллаб олишганлари учун беҳад-беҳисоб дид ва майллар гирдобиди юзага калқиб чиқишади, аммо бир пуфласанг, бас, пуфакдек ёрилиб, гойиб бўлишади”.

Одам ҳам шунча узокни кўриб, тўхтовсиз урчидиган маразликни шунча олдиндан таърифлаши мумкинми? Бизнингча, бу ўринда аввало Шекспирга тан бериш керак. Қайсидир бир маънода, Хамлетда – Шекспир, Шекспирда – Хамлет яшайди. Айрим тушунча ва хусусиятлар Хамлетга мансубми ё Шекспирга – буни баъзан ажратолмайсиз. Рақиблардан бирига Хамлет бундай дейди: “Сиз мени ўз макомингизга солиб қалмоқчи бўласиз. Менинг пардаларимни босаман деб ўйлайсиз... Барча паст-баланд пардаларим сизга гўё беш панжадай аён... Мени қолғу деб аташингиз, бузишингиз мумкин. Лекин қалолмайсиз”. Хамлет сингари Шекспирнинг “қолғувчи”си ҳам ўзи бўлган. Негаки, дунёда фавқуллодда сийрақ учрайдиган Шекспир қаби зотларнинг “Мен”ига даҳл қилиш мумкин эмас. Ўзи ҳаракатга тушмаса, ўзи оҳанг таратмаса, ўзи майдонга қикмаса, уларга қўл қўзиш, уларни “қалишга” уринишдан ҳеч фойда қикмайди. Демак, “Хамлет – бу Шекспир”, дейилиши ҳам унча эътирозлимас.

VII

Олмон файласуфи Ф.Нитше “Дунёни оптимистлар эмас – пессимистлар қутқази”, дейди. Нимадан ёки кимдан? Буни Нитше очик-ойдин айтмаган. Назаримизда, у риё, ёлгон, ожизлик “лашқар”ларини кўзда тутган. Хамлетдаги “бадбинлик”да ҳам шиддатли бир ҳалоскорлик қайфияти бор.

Унингча, инсондаги ҳамма ёмон сифатлар – тамағирлик, ҳушомад, олчоклик, қорқалонлик ва бошқалар - ўзни қамситиш ва ихтиёрий равишда ўзни таҳқирлаш ҳисобланади. Қисмат унга “арслон қудратини” баҳш айлаганига инонганидан Хамлет ахлоқий-маънавий таназзулни тўхтатса бўлади, деб ўйлайди. Лекин ҳаёт уни шундай аччиқ ҳақиқатларга юзлаштирадики, инсоннинг феъл-атвори, ижтимоий, маданий қиёфасини ўзгартириш муаммоларнинг энг муаммоси эканини у тан олишга мажбур бўлади. Шунда ҳам Хамлет инсон ҳақидаги олий тушунча ва иқрорларидан чекинмайди. Хамлетнинг мутафакқирлиги ҳам ана шунда. “Сўнги пайтларда негадир бутун ҳушқалқлигим ва машғулотларга бўлган иштиёқимни йўқотиб қўйдим, - дейди у. – Шу қадар шикастаманки, шу қоинот гулшани, шу қурраи қамин қўзларимга унутсиз, тап-тақир бир қоя бўлиб қўринадим, самовотга туташган мана шу чексиз ҳаво қодири, заррин шуълалар билан музайян ана шу шохона гумбаз назаримда, қўланса ва захарли

бугларнинг йигиндисидир, холос. Табиатнинг кандай ажойиб хилкатидир инсон! Унинг заковати канчалар баланд! Лаёқати нақадар чексиз! Суврат ва сийрати нақадар мумтоз ва мукамал! Туриш-турмуши фаришталарга нақадар яқин! Назар-нихояти Тангри таолога канчалар қарин! Оламнинг зийнати! Тамоми тирикликнинг тожи давлати...”
Модомики шундай экан, Хамлетнинг одамлардан нима учун ҳафсаласи пир бўлади? Офелиядан ҳам совиб, ўлимга – била туриб, нега ажалга қучок очади? Ҳаёт ва мамот масаласини у ўзича шундай хал қилган эди:

Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундок.

Жоизмикин ул жобиру жаббор фалакнинг

Жафосига ҳар дақиқа чидаса юрак?

Ё балолар денгизига кўндаланг бўлиб,

Койишлару ташвишларга чек қўймоқ керак?

Ўлиш. Ўзни унутиш. Бас, тамом – вассалом:

Рухий изтироблар, таннинг азобларига

Биламизки, чегарадир шу огир уйку...

Бу фикрларни ҳар ким ҳар хил қабул қилиши, ақл ва тафаккур даражасига қараб турлича изохлаши ёки баҳолаши табиий.

Кимдир “Бу – гирт ожизлик!” дер. Бошқа биров “Бу – касалманд ҳаёл ҳукми”, деб айтар.

Яна кимдир бундан ҳам кескинроқ гапирар. Хамлет эса бундай эътироз ва айбномаларга “Одамнинг энг биринчи вазифаси ва олий бурчи – Одам бўлиш”, деган жавоб билан қифояланарди. Унинг ўзидан ҳам, ўзгалардан ҳам асосий талаби шу. Ихтилофга туб сабаб ҳам мана шу.

Шарқда ақл – ақли қулл, ақли жуз – улуг ақл ва кичик ақл дея иккига ажратилган. Ақли қуллга – илохий ақл, ақли жузга – ақли маош, турмуш ва тирикчилик ташвишларидан четга чиқолмайдиган ақл ҳам дейилган. Башариятнинг асосий қисми ҳамиша паст босқичдаги ақли жуз бошқарувида кун ўтказган. Бу ақл одамни моддий оламга боғлаб, парчинлаб ташлаши боис ўзининг тор, биқик чегарасидан нарини кўриш, шаходат дунёсидан йироқроқдаги ходиса ва ҳақиқатлар мушоҳадасига изн бермаган. Ва маърифат, ишқ кашф қилган нарсаларни ёлгонга чиқариб, инкор қилган. Холбуки, факат суратни кўриб, ёлғиз зоҳирга суяниб, ҳақиқат дейиш – бу тинимсиз зайлда шайтон ишини такрорлашнинг худди ўзи. Агар Иблис Ҳазрати Одамнинг тупрогдан яратилган вужудини кўриш билан чекланмасдан, унинг руҳи, диний салоҳиятини ҳам англай билганда эди, балки, Ҳақнинг қаҳр ва лаънатига йўликмасди. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Хамлет “Ҳаммамизни кўрқок қилиб кўяр тафаккур, Нокис ақл сочган ўша хира шуъладан, Азму қарор ранги ўчиб, бўзрайиб қолур...”, деганда ақли жуздан юзага келадиган авбошлик, зулм, муноқаша ва майдақашликларга диққатни қаратган.

Машҳур “Утопия” китобининг муаллифи англиялик Томас Мор золим ҳукмдор тўғрисида баҳс юритиб, “Ўзгалар ох-воҳ чекиб йиғлаётган бир пайтда дабдаба ва ҳузур-ҳаловатда кун кечириш – бу давлатга эмас, зиндонга қоровул бўлиш демак”, деб таъкидлайди.

Хамлет эса “Дания – зиндон” дейди. Розенкратцнинг “Унда бутун дунё – зиндон”, деган фикрига жавобан айтадики, “Балли, кўплаб қамқоҳоналари, қохлари бўлган қароғайиб бир зиндон, лекин энг қулинг ўргилсини – шу Дания”.

Хамлет ҳақлимиди шундай дейишга? Ҳа, ҳақли эди. Дания давлати қотил қирол қўлига ўтган. Унинг бутун фикру зикри жиноятни бекитиш, Хамлетни авраб-алдаб, ўртадан йўқотиш. Ақли сарой шу телбасифат ҳукмдор кўнглини овлаш, фармойишини бажариш билан овора. Ҳалқ эзиладими, инграйдими, ўлиб ё тириладими – бу билан бировнинг иши

йўк. Хамлетни мана шу дахшатга солади. Зулм ва разолат занжиридаги Дания уни беҳад бездириб, эзиб юборади. Хамлет бир вақтлар: “Замон издан чикди, о, бу машъум бир алам, Уни изга солмок учун тугилгандайман”, деб ўйлаган бўлса, ниҳоят хаммасидан чарчайди. Хамма-хаммасига кўл силтайди: хатто севгилисига хам.

Издан чиккан замонасини Хамлет изга солмайди. Мурод-максадига эришолмайди. Аммо у маглуб хам эмас эди. Тафаккур ва виждонда, тўгрилик ва хакикатда енгилмаган Шахсни маглуб дейиш ноинсофлик. Шу маънода Хамлет голиб эди. Музаффар эди. Мухаббатда хам шахзода йўлни тўгри танлай билганди.

Хамлетнинг кўнгли совиганини сезган Офелия севгилисидан олган хадяларни кайтара туриб дейди:

“Энди ола колинг, чунки номусли кизлар,
Бевафонинг совгасига назар солмаслар.

Мархамат.

Хамлет: О, сиз номусли кизмисиз?

Офелия: Милорд?

Хамлет: Яна латофатлисиз?

Офелия: Нима демокчи бўласиз, шахзодам?

Хамлет: Демокчиманки, номусли ва латофатли бўлсангиз, сиздаги номуснинг латофатга сира алоқаси йўк”.

Нахотки! Офелияни Хамлет яхши кўрганми? Яхши кўрган. Маъсумлигига ишонганми?

Ишонган. Нима учун яна ажаблангандай, кизнинг устидан кулгандай, уни калака килгандай, “О, сиз номусли кизмисиз?” дея сўраш керак? Умуман олганда, Офелия бегунох. Бирок у кимнинг фарзанди? Қандай мухитда тарбияланган? “Хамлет унда бузук сарой мухрини кўрган... Оддий маънода Офелия покиза, айна пайтда у – қандайдир нопокликнинг бир парчаси хам”, дейди инглиз олими Кетти. Офелияга нисбатан Хамлет балки хаддан зиёд шафкатсизлик килгандир. Савол ханжари ила маъшуқаси кўнглини тилиб ташлагандир. На чора? Ахир, ким биландир тақдирини боғлаётган кишига насл-насабни унут деб бўлмайди-ку! Айниқса, Хамлетга!

Одам қисмати чини билан жуда чигал. Бир “тугун” очилса, иккинчиси очилмайди, бир “ришта” боғланса, бошка бири чирт узилади. Хамлет Офелияга “Мен сизни севмаганман”, деса-да, ундан кўнгил узолмайди. Поклик, мусаффолигингни асра, деган мазмунда: “Хеч биримизга ишонма. Яхсиси узлатга чекин... Кордек ок, муздек мусаффо бўлсанг хам, тухматдан қочиб кутулолмайсан. Узлатга чекин, узлатга...” дейди.

Дарвешлик маслагида узлат гунох ва гунохкорлардан, жahl ва жохиллардан четлашиш. Шунингдек, ўткинчи ва кераксиз ишларга машгул бўлиш билан умр кечирадиган мунофиқ, товламачилардан узоклашмоқдир. Узлат деганида Хамлет шундай маъноларни кўзламаганми? Балки у Офелияни рохибаликка ундагандир? Нима бўлмасин, Хамлетнинг кайта-кайта “Узлатга чекин, узлатга” дейишида шарклик дарвеш ёки мутасаввиф нуктаи назарига тесқари бир иддао йўк.

Хуллас, “Хамлет”нинг аслиятдан таржимаси, асар мохияти ва бадий оламини янада кенгрок, пухтарок билиш, унга янада яқинлашишга илхомлантириши шак-шубҳасиздир.

VIII

Эски манбаларда айтилишича, бир хокон хат ёзганда, ўзини мамнун этадиган даражада гўзал бўлса, дархол уни йиртиб ташлаб, бошка бир мактуб битар экан. Ундан бунинг сабабини сўрашганда, “Чиройли сўз кибр воситаси бўлур”, деган. Қадим Хитой файласуфи Лао Эр эса “Чиройли сўз – ёлгон сўз”, дейди. Бадий ижодда сўзнинг гўзали

- дехкондай оддийси, табиийси, дард билан топишгани. Маъно агар тоза бўлмаса, чукурлик касб этмаса, самимиятга инонтиролма, сўз жарангию, туйгу жилваси ёкимсиздан ёкимсиздир. Шекспирнинг матн устидаги меҳнатини тасаввур этсанг, беихтиёр “Сўзнинг жонига, чидамига балли!” дегинг келади. “Отелло”нинг охири сахналаридаги драматик манзаралар, Дездемона ва Отеллонинг ўлим олди холатлари – буларни сўз билан гавдалантирмоқ учун сеҳргарлик керак. Шекспир эса хақиқатда сўзнинг мағик куч-куватидан фойдалана билган санъаткор. Ўлмас “Отелло” трагедияси ҳам бунинг бир мисоли. Нечоглик кайгули, мунгли бўлмасин, у дунёдаги энг гўзал севги киссаларидан биридир. Бу кисса жозибаси кишини сархуш айлайди. Отеллони ошиқ десангиз – мард ошиқ, Дездемонани маъшука десангиз – дилбар маъшука.

Юрак-юракдан бир-бирига уларнинг талпиниши, хис-туйгулардаги муштараклик лахзалари бир тушга ўхшайди. Румийнинг бир ажойиб рубойи бор:

Дилдор зариф аст, гунохаш ин аст,

Зебову латиф аст, гунохаш ин аст.

Охир ба чи айб мегурезанд аз ў?!

Аз айб афиф аст, гунохаш ин аст?

Мазмуни: дилдор нозикфаҳм, зийрак, гўзалдир – гунохи шу. Нихоятда зебо ва латофатлидир – гунохи шу. Ахир, нима айби учун ундан кочишади? У мутлако беайб мусаффордир – гунохи мана шу! Ушбу сўзлар гўёки Дездемонани ўйлаб, шу санам таърифи учун битилганга ўхшайди. Унинг ҳам “гунохи” – латифлиги, “айби” – покизалиги. Отелло дилида кўзгалган ишк ва номус кураши ҳамма тоза хисларни кул килиб юборишини у аклига якин ҳам йўлатолмасди. Ахир, Дездемона аслзода, саркарда араб ўғлонининг жону жаҳони эди. Эри уни мажнун бўлиб севганди.

Тухмат балоси кутилмаган ёқдан Мавр калбига чанг солади. Яго отлиг малъун Отеллони шундок аянч бир холатга соладики, у англаб-англолмай, кўриб-кўролмай, эшитиб – ишонолмай қолади. Жангу жадалларда чиниккан, не-не хавфу хатарларни енгиб ўтган софдил, матонатли бир шахс Ягонинг кўгирчогига айланади. Нима учун? Отелло шарклик. Шарк одами инончлидир, калбга, калб таассуротларига тез ва осон берилади. Кўнгил, номус дейилдими – хаммасини унутади. Кўнгил хаётига алохида ахамият берганлигидан у хиссиётли. Серхаяжон. Шу боисдан кўп холларда унинг хис-туйгуларини ақл жиловлолмай қолади. Шунда у узокни кўролмайди. Шунинг оқибатини холис муҳокама этолмайди. Отелло образини яратишда Шекспир масаланинг шу томонларини тўла-тўқис инобатга олган эди. Отеллога Яго хужум бошлаган илк “майдон” – Маврнинг ишончи бўлганлиги тасодиф эмасди:

Унинг менга эътимоди, ишончи баланд,

Бу кўл келар ниятимнинг ижроси учун.

Ягонинг Кассиога ҳам адовати бор: у кўз тиккан мартабага Кассио лойик кўрилган.

Демак, унинг ҳам илдизига болта урмоқ шарт. Флоренциялик Кассио келишган йигит.

Дездемонанинг хурмат-эътибори унга ёмон эмас. Пайт пойлаб “кора араб”нинг кулогига “Кассио хотининг билан опок-чопок...” деб кўйилса – вассалом:

Мавр табиатан софдил, содда эмасми,

Бу гапларга ишоиади, лакка тушади.

Ха, мукаррар шундок бўлур: жаханнам ва тун

Ёпирилиб, босар жумла жаҳонни бутун...

Булар хали режа, натижага кадар бўлган йўлни довдирамасдан босиб ўтиш лозим эди.

Бу йўлчиликда ўзни кандай тутиш, кандай “хунар”лар кўрсатиш, канчалик тубанлашиш –

Шекспир буларни дохиёна бир санъат билан тасвирлаб берган. Яго характерининг гоёвий-бадий талкини – инсон мохиятини очишдаги Шекспирнинг буюк хизмати хисобланади. Одам калби ва номусига Яго ўтказган зулм ва жафо жаханнамда ҳам учрамас. Отеллонинг шубха оташида ўртаниб ёнишлари, “Мен кўкларга совураман ишкимни буткул, Кўзгол бўм-бўш жаханнамдан, кора интиком!” дея ох-фарёд чекишларини тинглаб, дўзах азоби ҳам бунчалик бўлмасов, дегинг келади. Кабохатни Яго макр ва хийла ила яшира оладиган кимса. Гафлат копконига тушган Отелло буни на сезади, на гумон кила олади. Унингча, “Яго – халол йигит”. Доно одам. Ягонинг кимлиги ва килмишларини хаёлга келтирмаса ҳам унга “Мен биламан, окибатли, номуслидирсан”, дейди. Холбуки, Яго аллақачон унга карши ичдан жанг эълон қилиб, касосга бел боғлаган. Сабаб нима интикомга? Биринчи сабаб – хасад. Отелло тагли-тугли мард йигит. Мартаба-мавкеи ҳам баланд. Дездемонадай иффатли, доно, садокатда тенгсиз бир малакнинг умр йўлдоши. Мана шуларнинг барчаси Яго багрини тилка-пора этади. Табиатан у ахмок, овсар, хавоий бир кимса эмас. Катъиятсизлик, бўшанглик, ўз фойдасини билмаслик, фикрсизликни Яго ёмон кўради. Масалан, Микель Кассиога “Кари бир кизчалик фикр этмайдиган зот. Нар и борса, китобий бир билим эгаси... Гап сотишга уста, лекин амалдан йирок”, дея бахо беради. Умуман, давлат мулозимлари, амалдорлар тўғрисидаги мулохазаларига ҳам эътироз билдиролмайсиз: Биласизки, канча содик муттахамлар бор. Хўжайинга хизмат қилар, тизза чўкиб хор... Лекин бордир яна бошка мулозимлар ҳам – Кўринишда садокатнинг тимсоли, аммо Юраклари ўзларидан ўзгани билмас. Хўжайини учун куйиб-пишади гўё, Аслида-чи, хамёнини тўлдиради, бас. Бошқанимас, ўз-ўзини эъзозлайди, ха. Ўйлайманки, бундайларда аклу тамиз бор. Таксир, мен ҳам шундайларнинг бири бўламан... Ўзгаларни танқид қилиш, айблаш осон. Ўзини иккиюзламачи, ўзидан бошқани ўйламайдиган юлғичлардан бири сифатида эътироф айлаш – бунақаси бенихоя сийрак учраса керак. Бу ўринда масаланинг бошка бир жихати, тўғрироғи, асосий кирраларини унутмаслик лозим. Юзига никоб тортиб яшайдиган кимса асл киёфасини кўрсатмасликка уринади. Дили хасадга таслим кишининг рости нимаю, ёлғони нима – буни фарқлаш мушкул. Яго шунақа махлук. Хасад ва хусуматдан ичи қорайиб кетган, бироқ ҳеч тап тортмасдан “Мен – бир оккўнгил одам...”, деб сўзлайверади. Отелло калбида рашк оловини гуриллатиб, Мавр ахволига ачингандай “Тангрим, авлодимни асра рашк балосидан!” дея илтижо қилади. Суврат ва сийрат бирлигидан у тамоман йирок, лекин Отелло ишончига янада чуқурроқ кириб боришни кўзлаб, “Бир хил бўлур эр кишида суврат ва сийрат, Агар бир хил бўлмас эса, унга минг лаънат” демокка куч топади. Зўр келганда эса ўзни “фош айлаш” орқали яшириниш “усули”ни ишлатади: ... Бир ўлат бор каби гўё табиатимда – Хамма жойда излаганим нукул хиёнат Хиёнатни кўргандайман ҳар бир қадамда... Бу гап ҳам дил қаърида хуруж қилиб ётган хиёнатни хаспўшлаш максидида айтилган. “Кора кўчкор”, “араб айгири”, “кора шайтон” дея тахкирлагани Отеллодан Ягонинг жабр чеккан бир жойи йўқ. Кассио билан муносабати хусусида ҳам шундай дейиш мумкин.

Маълумки, шубха, гумон ахлокий кучсизлик, маънавий ожизликнинг асосий “унсур”и. Тухмат ва бўхтон ана шуни бекитишнинг жирканч бир усули. Яго хам шу усулга ёпишади: Аён гапки, мен Маврни ёмон кўраман, Хотиним-ла дон олишган деган гаплар бор. Аник билолмадим, бу гап чинмидир, ёлгон? Лекин менга кифоядир ана шу гумон...

Ягонинг Маврни ёмон кўриши рост. Хотини билан “дон олишган”лиги хакидаги тахмини ёлгон. Бу уйдирмага унинг ишонмаслиги шундок билиниб турибди. Асл мақсад Отелло багридан Дездемонани юлиб олмок: “Хотиним-чун хотинини олмагунча то Бирор нарса юрагимга бермас тасалли...”

Хуллас, Яго “универсал” кахрамон. Хар бир ижтимоий табаканинг – ишчи ёки у хизматчими, ижодкор ё олимми, санъаткор ё дин ахлими, бундан катъий назар, ўзининг яголари бўлади. Яго фалсафасининг асосий мазмуни эса, “Мен ёлгиз ўзимга хизмат киламан! Ўзим учун яшайман...”

IX

Шекспир яратган образларнинг аксарияти – хамма давр, барча замонларга мансуб образлар. Давлат ва салтанат бор экан, у ёки бу минтакада, у ё бу тарзда Хамлет гам-кулфати кайтариллаверади. Кирил Лир оламдан ўтиб кетгани билан Лирни йўлдан оздириб, манманлик жарига кулатган майллар ўлмаган... Мустабидлик тарихи – узок ва давомли тарих. Демак, Макбетни унутишнинг иложи йўк. Канчадан-канча одамлар сохта саховат, бетайин химмат қурбони бўлишган. Шўрлик Тимон ахволи уларникидан минг карра аянчли. У бири-биридан риёкор, беокибат хушомадгўй – нафс бандаларига инониб, бор-будидан ажралади. Одамга канча ишонган бўлса, ўшанча ундан безади ва қочади. Алалокибат, унинг кўзига жумлаи жахон талончихонага ўхшаб кўринади:

Йўкол хамманг! Аямасдан бир-бирин таланг,

Ўзингиздан нафратланинг. Ха, мана олтин:

Олинг, яна учраганни сўйинг, бўгизланг,

Унутмангки, учраганнинг бариси – ўгри.

Бойлик хукмрон, пул, олтин хирси галаён айлаган жойда бундан бошқача бўлмайди.

Афиналик сармоядорнинг мусибати курраи заминда бир хил.

Тимон образи оркали Шекспир инсон психологиясининг энг мубхам, айтиш жоизки, энг коронгу “гўша”ларини хам ёритиб берган. Шу кадар реал ёритганки, Тимоннинг “Сенга ёлгиз бир шартим бор: одамлардан қоч! Хаммасига лаънат ўки! Шафкатни унут...” деган сўзлари ўқувчида кескин эътироз тугдирмайди. Зеро, алданган, хушомад ва мактовга буркаб ташланган, дўст, биродар, улфатим деган кимсалардан чўнг окибатсизлик кўрган одам “Мен севмайман, жирканамаман ахли башардан!” дейиши гайритабиий бир икром эмас. “Афиналик Тимон” – бу хаёт сахнаси. Хаётда Тимонни кига монанд саргузашт ва фожиалар тез-тез учраган, хозир хам бор, кейин хам такрорланаверади. Бирок Тимон айтган юкоридаги фикрларни асло қабул қилиб бўлмайди. Бу образ, инсонни чуқуррок билмай юракка яқинлатиш, ахмокона хотамтойлик кишини кандок боши берк кўчаларга торткилаши ва устига кандай бало-казолар ёгдиришини тушуниш маъносида ибратлидир. Шекспир трагедияларидаги образлардан кўпчилигининг тақдири ва ахвол-рухияси кишини каттик ўйлатади, фикрдан фикрга, зиддиятдан зиддиятга йўл очади. Бунча ёвузлик, бунча хасад, хусумат, бунча макр, риё, бу кадар кийну адоват, кахру газаб инсон калбига қаёндан ва кандай қилиб қириб боради? Кандай томир ёзиб, улгаяди? Бошқа бир юракни кандай махв айлайди?

Буюк Шекспир ана шундай саволларга – асрлар мобайнида башариятни кийнаб, какшатиб келган жумбокларга жавоб излаган. Унинг изланишлари – санъаткор, файлсауф, муаррих ва мутафаккир куйиб-ёнишларини ўзида мужассамлаштирганлиги билан ҳам алохида киймат касб этади. Шекспир учун тарих бир восита. У трагедиларида асосан ўзи яшаган хаёт гам-гуссалари, одамлар орасидаги тортишув ва курашлардан юзага келган фожиаларни акс эттирган. Шекспир одам бундок бўлмоги керак, мана сенга идеал инсон тимсоли, деб таъкидламаган. Аксинча, кўзни каттарок очиб кара, фикрла: мана, сен мактаган, улуглаган инсоннинг ахволи, яхши ва ёмонлиги; бир-бирига муносабати, хаётдаги ўрни, деган тушунча асосида ижод килган. Яғони ким дейсиз? Одамми у? Яғо жасад ичидаги хасад, худпарастликнинг олий тимсоли. Канча яхшилик, канча химмат ва меҳрибонлик кўрмасин, бари бир Яғо разил – ёмонлик килади. Хатто Макбет унчалик мараз ва жирканч эмас. Уни писмиклик ёки кўрқокликда айблай олмайсиз. Макбетдаги хокимиятпарстлик, мустабидлик хирси – дахшат.

Хуллас, хаёт хакикатларига содикликда, инсон табиатига хос – хох манфий, хох мусбат, хох юксак, хох тубан ва жирканч – хар кандай хис-туйғу, фикр ва тушунчани бўймай, бежамай характер яратишда Шекспир панжасига панжа урадиган санъаткор жaxon адабиётида камдан камдир. Вакт бир жойда тўхтаб колмаганидек, давр ўзгариб, замон алмашилиб бораверади. Шекспир асарлари мазмун-мохиятига булар соя ташлай олмагани сингари, гоаявий-мафкуравий тўсик ҳам кўёлмайди. Шекспир асрларни бемалол ошиб ўтадиган, инсоният мавжуд экан, таъсири сусаймайдиган хис ва хакикатларни тасвирлаб берган. Дездемона – софлик ва садокат маъбудаси. Хеч бир давр кишиси унга бошқача бахо беролмайди ва уни ўзгача киёфада тасаввур ҳам этолмайди. Яғочиликни илдиз-илдизидан куритиш – бу Одам кавми кони ва жонидан хасад, адоват, касос хирсини йўқотиш демак. Бунинг эса сираям иложи йўк. Демак, башарият Шекспирни ўқиб, ўрганиш, унинг инсоншунослик мактабидан таълим олишга хамиша мухтож.

Х

Шекспир таваллудининг тўрт юз йиллиги муносабати билан Москвада босилган бир китобда “Шекспир Чехославакияда”, “Шекспир Эстонияда”, “Шекспир Болгарияда”, “Шекспир Грузияда”, “Шекспир украин адабиётшунослигида” номи остида маколалар берилган. Шекспирнинг канча юрт, канча мамлакатга кириб борганлиги шу йўсинда аникланадиган бўлса, дунёдаги хеч бир йирик давлат, хеч бир миллат номи четда колмайди. Буюклик ва бокийликда бундан зиёд яна канака “хужжат” лозим? Биз ҳам “Шекспир Ўзбекистонда” дейишга хаклимиз.

Шекспир драмалари таржимасига кўл урган ижодкорларни эсланг: Чўлпон, Гафур Гулом, Максуд Шайхзода, Аскад Мухтор...

Дунёга довруг таратган Шекспир трагедиялари кахрамонлари ролини ўзбек театри сахнасида ижро этган актёрлар кимлар эди? Аброр Хидоятлов, Олим Хўжаев, Сора Эшонтўраева, Шукур Бурхон, Наби Рахимов...

Бундан йигирма икки йил мукаддам Она тилимизда Шекспир асарларининг беш жилдда босилиши маданий хаётимизда улкан воқеа бўлган эди. Ўтган асрнинг тўксонинчи йиллари бошларида Ўзбекистон халк шоири Жамол Камол томонидан илк бора инглиз тилидан ўгирилиб, Шекспирнинг беш драмасини ўз ичига олган “Отелло” китоби нашр этилди. Таржимон аслиятдан ўгириш ишига киришиб кетиб, адибнинг ўн иккита энг етук асарини ўзбекчалаштирди. Бу айтишга осон. Бундай меҳнатни уддалаш учун тил билишдан ташқари, Шекспир дунёсига зўр ихлос, юксак дид ва илхом билан кира билиш

ва чинакам шоирона махорат зарур. Таржимада аслиятдаги кўнгил оханги, рухий манзара, маъно товланишлари ўзининг ёркин ифодасини топмаса, китобхон уни қабул қилмайди. Бизнингча, Жамол Камол улуг Шекспир қахрамонларини ўзбекчада нуқсонсиз гапиртира олган. Унда Сиз она тилимизнинг куч-қудрати, гўзал ва латифлиги, сеҳр ва жозибасини чуқур ҳис этиб турсиз. Тил – дилнинг калити, мазкур таржималарга биринчи галда мутахассислар, хусусан таржимашуносларнинг пири Гайбулла Саломов юкори баҳо берганлиги бежиз эмас. Ўйлаймизки, уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганиш ва фикр айтишга лойиқдир. Хукмингизга хавола этилаётган ушбу “Сайланма” бир таржимоннинг ўн икки таржимасини ўзида жамлаши ва китобхонларга етказиши билан ҳам алоҳида эътиборга молиқдир. Яна бир диққатга сазовор томони...

XI

Бизнинг дилкаш, меҳрибон шофирконлик бир акамиз бор. Хаётнинг оқу қораси, пасту баландини яхши билгувчи, донишманд инсон. Энг севимли машгулоти – китобхонлик. Фикри меҳнатдан тўхтаб, занглаб қолмаганлиги боис ҳам кўп мутоала қилади. Тарихчи билан – тарихчидай, файласуф билан – файласуфдай сўзлаша олади. Мусика, адабиёт, хусусан, шеърят – жону дили. Навоий, Бобур, Қодирий ё Ойбекдан гап бошланса, кўзлари ёниб, баъзан хатто ёшланиб кетади. Рус адабиёти классикларини чанқоқлик ила ўқиб ўрганган. Масалан, Толстой бобо тўғрисида у киши билан соатлаб гурунглашмоқ мумкин. Ясная Полянага атай бориб, Толстой мазорини зиёрат ҳам қилган...

Хуллас қалом, қайси бир мавзуда у киши билан суҳбалашманг, дил яйраб, ақл қаноатланади. Ўтган йил охирларида у киши Жамол Камолнинг иттифоқи билан мақоладини ўқиб қолади. Буюк актёримиз Олим Хўжаевни хотирлаб ёзилган ўша мақолада шундай жумлалар бор: “Сабадан-сабаб, дейдилар, раҳматли Олим Хўжаев сабабчи бўлди-ю, “Ҳамлет” таржимасига кўл урдим. “Ҳамлет” таржимаси сабаб инглиз тилини ўргандим. Инглиз тилини билганим боис Шекспирнинг энг етук ўн иккита асарини она тилимизга ўғирдим... Ва ниҳоят, мана, уларни яхлит ҳолда китобхонларга тақдим этиш орзусига тушдим. Уч жилдга жамлаб, нашрга тайёрладим...”

Аммо, хайхот!... Бугун Олим Хўжаев йўқ... Хаттоки уларни нашр этиш учун зарур маблағ ҳам йўқ...”

Жамол Камолнинг қуйинишини ҳам, ҳаяжонини ҳам тушуниш мумкин. Не-не машаққат билан, захмат чекиб қилинган таржималар қозғоқ папкаларда жамланиб, босилмай ётса, албатта, кўнгилда бундан ачиниш, қуйиниш қайфияти уйғонади... Қолаверса, Шекспир халқимиз юрагидан жой олган, “Қирол Лир”, “Отелло”, “Ҳамлет”, “Мақбет”, “Қориолан” қаби шох асарларни ўқиган, сахнада кўрган элнинг бу буюқ ижодқорга меҳру ихлоси бағоят баланд. Биз маданиятимиз, маънавиятимизни Шекспир, Данте, Гёте, Бальзак, Пушкин, Толстой, Чехов... сингари даҳоларсиз тасаввур қилолмаймиз, мабодо шундай қиладиган бўлсак, унда ихтиёрий равишда маҳдудликка юз тутамиз. Оллоҳ ана шундан асрасин. Менинг ўйлашимча, ҳеч қачон бундай бўлмайди. Биз энди бировларнинг оғзига термулиб, қизган қизиги бўйича елиб-югурадиган миллат эмасмиз. Мутелик, ношудлик, кўрқув ва сотқинликдан қутулишга азм этган элмиз. Маданият, маънавият ва адабиёт атрофида бирлашув ҳам муқаррардир. Буни тасдиқлайдиган далиллар етиб ортади. Мақола сўнгида Жамол Камол “Шекспир нашр этилади. Бу хайрли ишни қўллаб-қувватлайдиган олийжаноб инсонлар топилади”, деганда адашмаган. Шунақа одамни бугун Шекспирнинг “ўзи” топганига нима дейсиз?

Биз сизга таърифлаган акамиз Шекспирга ҳам муҳиблигидан, “Отелло” китобини топиб,

кайта ўқийди. Бу гал ўқишда “Хамлет” кўнглини янада кучлироқ ўртаса, “Афиналик Тимон” уни янги, аммо огир мушохадаю мулохазалар билан чулгаб олади. Рости гап, шу одам шарклик бирор ижодкор китобини чиқазишга пул сарфласа, мен асло ажабланмасдим. Лекин Шекспирнинг уч жилдлик сайланмаси нашрига хомийлик қилиш ташаббусини бўйнига оларкан, бундан ҳам қувондим, ҳам хайратландим.

Демак, Шекспир биздан йироқ эмас. Демак, Шекспир яратган қахрамонларнинг дарди, хасрати, қайғу ва қувончлари, адашув ва изтироблари юртдошларимиз қалбида аск-садо бераверади. Зеро, Шекспир мероси – абадий сўнмас машъала. Унинг нури неча асрларким, дунё халқларининг кўнглини мунаввар этиб, ўз теграсида бирлаштириб келади, инсонларни инсонларга танитади, элларни элларга яқинлаштиради, ҳеч қачон зулматнинг зиёдан голиб келолмаслигига китобхонни ҳам, томошабинни ҳам ишонтиради, йўлдан адашганларга йўл кўрсатади, эзилган, жабру чекканларни суяйди... Кечмиш айёмлар тарихи буни яққол тасдиқлаб турибди.

Ўйлаймизки, маҳдуд мафкура бўғовларидан буткул ҳалос бўлган ҳур ва эркин тафаккур шекспирхонликни янги босқичга кўтаради. Халқимиз Шекспирни ўқийверади. Шекспир асарлари бизга мангу маънавий йўлдош бўлиб қолади. Ва мислсиз ижод замонлар оша барча насллар учун маънавиятнинг юксак манзилларини ёритувчи ёркин бир машъала ўларок, ярқираб, нур сочиб, яшайверади.